

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ

УДК 378.4(477.74-21)»388»

В. М. Хмарський

ЮВІЛЕЇ УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ ЇХНІХ ЕПОХ

В історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова ювілейні віхи завжди були приводом для переосмислення своєї історії. Університет пережив дві минулі епохи – імперську та радянську – в кожній з яких відзначив півстолітній рубіж, а у сучасну епоху наблизився до третього подібного ювілею. Щоразу у ювілеях відображались риси, притаманні кожній з цих епох.

Ключові слова: історія, університет, ювілей

Ювілеї... Вони невідворотні. Кожний як зазвичай; на них чекають, інколи не хочуть помічати, але до них не можна не готуватись – зовнішнім визнанням чи хоча б внутрішньо. Певною мірою можна твердити, що вони нами керують, і найсильніше ніж в ординарний рік змінюють нас чи наше середовище. Значною мірою для нас «університетчиків» наш заклад є цим середовищем – місцем і праці, і реалізації нашого життєвого покликання. Тому далі йтиметься про ювілеї як визначні віхи у житті закладу, зміст і форму яких визначала епоха. Але на початку необхідно зробити кілька вступних зауважень щодо формулювання теми даного виступу.

Перше – щодо епохи (епоха традиційно сприймається як складова ери – від латинського – буквально – висхідне число). Епоха (доба) або історична епоха (від грецького «epochε», тобто зупинка, припинення) – термін для позначення єдності якісного стану суспільної системи та історичного часу. Тому є сенс розглядати історію Університету у вигляді епох як його власної історії, так і тих суспільств і держав, у межах яких він існував. Через це і використовуватимемо поділ на епохи обопільно й виділяємо таких три – імперську (або імператорську) (1865-1920), радянську (1920-1991), сучасну (або українську чи національну). Принагідно зауважимо, що кожне з визначень умовне (у 1917-1920 рр. заклад вже не мав статусу імператорського), у 1941-1944 рр. був розщеплений на два і один з них не був радянським, а статус національного надано лише з 2000 року.

Друге – щодо ювілеїв. Вони мають певну ієрархію. Виникнувши у 1865 р., університет вже пройшов 30 можливостей відзначити свій вік

– по 15 п'ятилітніх та десятилітніх (по 5 – в імперську добу, по 7 та 8 – в радянську, по 3 та 2 – у сучасну) ювілеїв. З них шість – 25 літніх (2 – імперських, 3 – радянських, 1 – сучасний) ювілеїв. Вони двічі співпадали з десятиліттями, тобто у півстолітніх випадках – 1915 та 1965 рр. У 2015 р. маємо третє ювілейне співпадіння. Нагадаємо, що у буквальному розумінні «ювілей» означає саме півстолітній термін. Пізньолатинське *jubilaeus* походить від дієслова з класичної латини *jubilatio*, що означає «радісні вигуки». Очевидно, що до останньої воно потрапило з біблійної, давньоєврейської, де слово «йовель», означало «баранячий ріг», пізніше – «рік свободи». Так називали встановлений пророком Мойсеєм рік, коли продані і віддані під заставу землі поверталися до колишніх власників, раби отримували свободу, прощалися борги боржникам. Цей «рік свободи» наступав кожні п'ятдесят років, після семи семиріч. Число сім у давніх традиціях вважалося священним, а помножене на сім – священним поготів, тому рік, наступний за таким поєднанням років, мав обов'язково бути якимось особливим. Отже, безсумнівно два півстолітніх (1915 та 1965) та три чвертьстолітніх (1890, 1940, 1990) ювілеї можна вважати епохальними, тобто такими, що відображали сутність епохи.

Третє – поняття контексту. Вживатимемо його не у лінгвістичному розумінні (відрізок, частина тексту писемної чи усної мови з закінченою думкою, який дає змогу точно встановити значення окремого слова чи виразу, що входять до його складу), а у суспільствознавчому – середовищі, в якому існує об'єкт. Тому паралельно спробуємо розв'язати два завдання – уточнити контекст епохи та позначити актуальні зміни в університеті.

Отже, університет заснований у 1865 році. Маємо усвідомлювати, що це була не просто доба царської Росії, а зокрема час Великих реформ, що відбувались в імперії. Вже розпочалась аграрна реформа – скасували кріпацтво (1861), готувалась реформа для державних селян (1866), проведено земську та судову реформи (1864). Найголовніше – опубліковано новий університетський статут (1863), деякі демократичні положення якого в Україні перевершив лише закон «Про вищу освіту» 2014 року. Втім, після вбивства імператора Александра II (1881) розпочався період «реакції» або контрреформ. Саме в цьому історичному контексті університет відзначив своє перше 25-річчя.

Святкування у 1890 р. за визначенням газети «Одесский вестник» було скромним. Воно, по суті, складалось з двох імпрез. Перша – урочистий молебень в університетській церкві. Отже, приміщення, виділене для проведення ювілейної університетської конференції, є для нас артефактом

для вивчення відзначення ювілейних заходів – адже тут з ліцейських часів розташовувалась церква на честь святого Александра Невського. 1 травня (за старим стилем) у цій будівлі розпочались урочистості. Спочатку з вітальним словом виступив професор богослов'я протоієрей Василь Войтковський (на той час був уже два роки настоятелем храму). О 13-й годині єпископ елісаветградський Мемнон за участі названого професора відслужив молебствіє.

По завершенні всі присутні перейшли до актовій зали, де відбувся «урочистий акт». На ньому були присутні градоначальник Павло Олексійович Зеленой (1885-1898), командуючий військовою округою Х. Х. Рооп, міський голова Г. Г. Маразлі, попечителі Одеської навчальної округи – тодішній Х. П. Сольський (1885-1906) та колишній – А. А. Арцимович (1861-1866), предводитель дворянства Херсонської губернії І. Я. Куріс, кілька генералів, членів міської управи, професорсько-викладацький склад та адміністрація на чолі з ректором-математиком Семеном Петровичем Ярошенко (1881-1890), студентство, випускники та численна інша публіка. Через переповнену залу частина присутніх розмістилась на хорах. Зазначимо, що при згадці пожертви, яку зробив міський голова (2500 рублів) присутні привітали його бурхливими оплесками.

Було прочитано дві доповіді – професор Ф. І. Успенський присвятив свій виступ професору В. І. Григоровичу, а професор О. І. Маркевич – зачитав записку з історії Новоросійського університету. На цьому офіційне святкування й завершилось, а неофіційні урочистості продовжились ввечері в одній з ресторацій міста, де відбувся «товариський обід» професорів і співробітників ІНУ. Певним «післясмаком» стала публікація у пресі численних привітань можновладців, колег і випускників [1].

За наступні 25 років імперія зазнала низку трансформацій – змінився цар, програно війну Японії, пережито революцію, суспільство побачило появу політичних партій і початок парламентаризму, нову аграрну реформу і певне економічне зростання. В університеті, півстолітній ювілей якого припадав на 1915 рік, подбали заздалегідь – почали говорити з 1911 року. Ініціював це ректор-медик професор Сергій Васильович Левашов (1907-1913) – було створено «комісію з питання відзначення 50-ліття». У Державному архіві Одеської області відклалась ціла справа щодо підготовки ювілею. [2] Завершувати підготовку довелося іншому ректорові, ще одному медикові, Дмитру Павловичу Кишенському (1913-1917). Проте це було неважко – через фінансові (уряд відмовився додатково фінансувати підготовку) та політичні обставини. Російська імперія на початку

XX століття (один із сучасників називав цей час «епохою імперіалізму») втягнулась у низку геополітичних конфліктів, а врешті – у Велику війну. 27 квітня 1915 ректор своїм листом повідомив, що «святкування ювілею, через обставини воєнного часу, згідно з постановою Ради університету, відкладається». У п'ятницю, 1 травня, у день заснування ІНУ, в університетській церкві пройшла божественна літургія, а потім молебство. Отже, історія з невдалим ювілеєм стала вельми симптоматичною і знаковою для всієї доби пізньої імперії. Неповоротка бюрократична система не дозволила розгорнути ефективну роботу комісії на початку, що призвело до зміни її складу і керівництва. Відсутність необхідного державного фінансового забезпечення і внутрішніх ресурсів в університеті не могли підтримати проект.

Як відомо, Російська імперія не пережила Велику війну. Університет пережив, але ненадовго. У лютому 1920 року коли до Одеси увійшла Червона армія, було не до підготовки 55-літнього ювілею. А через два місяці розпочалась робота нової влади по трансформації університету – символічно, що 1 травня 1920 року, хоч вже і за новим стилем, було скасовано його історико-філологічний та юридичний факультети. Таким був початок радянської епохи та дискретного періоду в історії університету. Годі у 1925 та 1930 роках говорити про його ювілей. Адже тоді тут розташовувався Одеський інститут народної освіти, а університетська церква відтоді вже ніколи не використовувалась за призначенням – сам інститут церкви був відокремлений від держави, а освіта – від церкви.

Університет зі статусом державного був відновлений, як відомо, 1933 року – за два роки до імовірного 70-ліття. Було певне сум'яття щодо його відзначення – вважати його новим радянським закладом чи продовжувачем історії імператорського університету. Але все таки симптоматичним було те, що саме у травні 1935 р. відбулась перша наукова сесія ОДУ, яка підбила підсумки дослідної роботи в ньому. Ще через п'ять років відзначення було значно урочистішим і свідченням цього став вихід книги «История университета за 75 лет». Про ювілей в три чверті століття писала навіть столична московська газета «Известия». Наведемо характерні рядки: «В стенах университета работали такие замечательные русские ученые, как И. И. Мечников, И. М. Сеченов. За последние 20 лет университет превратился в огромный научный комбинат, где занимаются 2600 студентов. Помимо 52 кафедр, при университете работает научно-исследовательский зоолого-биологический институт, астрономическая обсерватория и ботанический сад». [3] У дні

ювілею професорсько-викладацький склад підготував 140, а студенти понад 70 доповідей. Разом доробок ювілейного року мав бути втілений у 16 різноманітних збірках.

Прикметно, що на сусідніх шпальтах згаданої газети йшла мова про нагородження військових у зв'язку з фінською кампанією. А це означало, що радянська держава вже стала учасником Другої світової війни, а трохи більше ніж через рік після ювілею – поринула у її найактивнішу фазу. Поневіряння університету під час війни – мандри до туркменістанського Байрам-Алі та назад на чолі з ректором М. П. Савчуком – вклялись у міжювілейний час. Але вже наступного року після повернення до Одеси колектив не лише відзначив 80-річчя закладу, але й здобув додаткове наймення у душі модної тогочасної традиції – імені І. І. Мечникова. Відтоді це надало пам'яті закладу додаткового коду, який відтоді буде тісно переплетений з ювілеями видатного науковця, який народився рівно на 20 років раніше від заснування нашого університету і на два дні пізніше у травні. Крім того завжди відзначатиметься ювілейне завершення світової війни у Європі. Разом з тим цю подію відділяє від народження І. І. Мечникова рівно століття. Все це створило певний травневий ювілейний кластер у нашому університетському житті. Так, зокрема, згодом у ювілейні дні стали традиційними мечниковські читання, а 1975 року було відкрито пам'ятник учасникам Другої світової війни.

Щорічні святкування від середини століття почали знаменуватись щоразу гучними здобутками. Так, у 1955 р. – наприкінці відбудовного десятиліття, було відкрито корпус біологічного й геолого-географічного факультетів – будівля звісно відбила тенденції і є пам'яткою тогочасної архітектури. Як власне і будівля 1975 року – нового корпусу на Французькому (тоді – Пролетарському) бульварі побудована у роки так званого «розвинутого соціалізму».

Звісно, що особливою віхою у житті університету стало святкування його сторіччя. Найгучнішою подією безсумнівно було нагородження закладу Орденом Трудового Червоного Прапора. Як зазначено у статуті цієї нагороди: «учреждён для награждения за большие трудовые заслуги перед Советским государством и обществом в области производства, науки, культуры, литературы, искусства, народного образования, здравоохранения, в государственной, общественной и других сферах трудовой деятельности», а нагороджуються ним «предприятия, объединения, учреждения, организации, союзные и автономные республики, края, области, автономные области автономные округа,

районы, города и иные населённые пункты». Орден існував з 1928 року. До червня 1941 ним нагородили всього 8 тисяч разів, а після війни нагородження стало масовим, досягши у 1977 році першого мільйону. Тобто на той час це була звичайна й традиційна річ у масштабах великої країни, але для периферії – визначна подія. За два роки перед цим в Одесі було нагороджено Одеський завод важкого кранобудування імені Січневого повстання (у минулому Головні залізничні майстерні, а в майбутньому – холдингова компанія «Краян», що сьогодні є банкрутом), а через шість років таку нагороду одержить Одеський державний політехнічний університет.

13 травня відбувся урочистий мітинг з нагоди сторіччя та нагородження орденом, на який завітало обласне (секретар обкому КПУ К. С. Коваленко), міське (перший секретар міськкому КПУ М. О. Неизвестний) і районне партійне, обласне профспілкове та радянське (голова міської ради Л. О. Заярний). Мітинг відкрив секретар парткому І. М. Дузь, а продовжив ректор-хімік професор О. І. Юрженко. Було озвучено Указ Президії Верховної Ради СРСР. Через два дні відбулось урочисте засідання в Одеському театрі опери та балету. Збори відкрив перший секретар Одеського обкому КПУ Михайло Сафронович Синиця (1961-1970), указ про нагородження зачитав секретар Президії Верховної ради УРСР Андрій Никифорович Зленко, а прикріпив орден на прапор університету секретар ЦК КП України, депутат Верховної ради СРСР Андрій Данилович Скаба (зачитав привітання від ЦК КПУ, Президії ВР УРСР і Ради міністрів УРСР).

Указом Президії Верховної ради УРСР почесне звання заслуженого діяча науки було присвоєно трьом викладачам – І. І. Пузанову та двом ректорам – діючому О. І. Юрженко та колишньому – М. П. Савчуку; почесною грамотою ВР УРСР п'ять осіб (О. В. Богатський, Д. Г. Елькін, С. М. Ковбасюк, В. П. Тульчинська, І. Я. Яцько) та шістьох грамотою. У дні ювілею було відкрито дві меморіальні дошки – вихованцям університету, які загинули у роки Другої світової війни та визначним випускникам-науковцям, викарбовано ювілейну медаль та випущено пам'ятний значок. Було проведено наукову сесію – вийшло друком чотири випуски тез доповідей, книжка з історії університету (Г. А. Вязовський, З. В. Першина, О. І. Юрженко) [4].

Подальші ювілейні дати навряд чи можна порівнювати з тим грандіозним дійством і емоційним підйомом радянських людей – рани війни майже загоїлись, страхіття сталінізму були у минулому, добробут невпинно зростає. Хрущовський курс на побудову комунізму, здавалось

втілювався у життя, хоча сам його автор понад півроку перед тим був знятий з посади і при цьому не репресований. Отже, були підстави для оптимізму.

Якщо у 1975 р. завдяки відзначенню подій Великої Вітчизняної війни змінився екстер'єр університету, то через 10 років – інтер'єр завдяки І. І. Мечникову. У приміщенні колишньої церкви було зроблено ремонт, переплановано розташування президії і у півциркульному краю було встановлено пам'ятник Нобелівському лауреату. Треба зазначити, що просторий актовий зал на Пролетарському бульварі відтягнув частину заходів з Великого актового залу в корпусі на вулиці Петра Великого (нині – Дворянська) і об'єктивно конференц-зал став третім конкуруючим залом для імпрез меншого формату.

125-річний ювілей став останнім за радянської доби. Період «перебудови» призвів до суперечливих процесів у суспільстві. 1990 р. – час пізньої перебудови. Проявом фінансових та інших проблем, що стояли перед колективом на чолі з ректором-геологом І. П. Зелінським була скромна книжка з історії університету та її запізній вихід (1991). Було викарбовано медаль і відповідний значок. Вдруге відбулось поштове гашення спеціальним штемпелем, присвячене ювілею. Опубліковано було й урядове повідомлення телеграфом на ім'я народного депутата СРСР ректора І. П. Зелінського, яке підписав тодішній голова ВР СРСР А. І. Лукьянов: «Сердечно поздравляем профессоров, преподавателей, студентов со 125-й годовщиной одного из старейших университетов страны. Пусть дружный коллектив одесских ученых и студентов с доброй улыбкой движет нашу науку и подготовку специалистов для различных участков общественной жизни надежно служит делу перестройки» [5].

Ознакою згаданої «перебудови» була атмосфера демократизації і свободи слова, що відбилась і у діяльності університетської багатотиражки. До ювілею її назву було змінено – після довоєнної «За більшовистські кадри» та післявоєнної «За наукові кадри» вона стала «Одеський університет». Як симптоматичну виділимо статтю одного з дописувачів професора М. Г. Соколянського – публічна критика, яка була можлива саме тоді і саме у такий спосіб. Критикував він заклад радянської доби, за сумну традицію, розпочинаючи з 20-х рр., нехтування справжніми науковцями, які або не потрапили (літературознавці М. П. Алексєєв, Л. П. Гроссман, історик С. Я. Боровой, античник С. Я. Лур'є), або залишили (М. Г. Крейн) Університет і яка ще мала місце на той час; за занепад невиразних «Ученых записок», відсутність як власного видавництва, так і громадянської позиції

керівників 70-х років. Вигляд нового корпусу назвав «устрашаючим», а саме будівництво «безграмотним проектом і будівельним вандалізмом». Відсутність політики керівництва у певних напрямках: «Казалось бы и сегодня, когда всерьез заговорили о необходимости гуманитаризации и распространения гуманитарных знаний, университету взять бы на себя роль флагмана. Но увы растеряны бывлые традиции, снижены некогда высокие критерии, а вакуум, созданный бездеятельностью университета в этой области, заполняется подчас полужайками (своими и заезжими) из общества «Знание». И на останок ще одна вбивча деталь: «Да и отчеты «О деятельности Императорского Новороссийского университета» за разные годы крепко впечатляют. И по части изданий, и по части строительства, и по части штатного состава профессоров».

Шановний Марк Георгійович, певно, і уявити тоді не міг, через що довелось пройти університетові у 90-ті роки минулого і проходити у 10-ті роки цього століття. Але при цьому значною мірою на ці зауваження університет відповів – гуманітарії сьогодні домінують як і у самому закладі, так і у місті, розгортає свою діяльність видавництво, існує розмаїття університетських фахових видань, ми навіть звіти свої вдосконалюємо. Незважаючи на труднощі університет виживав у 90-ті – 1995 було проведено до 130-річчя наукову конференцію, а 2000 року – здобуто статус Національного – і намагався розбудовуватись у нульові роки та на початку 10-х. У XXI столітті стало доброю традицією видавати до ювілеїв різноманітну продукцію з історії університету і про сьогодення, професорів чи випускників тощо, проведення урочистих зборів.

Підсумовуючи відзначимо – прикметно, що кожний півстолітній ювілей наш університет зустрічав у принципово відмінних історичних обставинах. Перший – у добу пізньої імперії – в умовах Першої світової війни, за два роки до її загибелі. Той ювілей минув скромно і не дуже помітно. Другий – у період «будівництва соціалізму», коли держава була розпорядником величезних коштів, але платою за це був ідеологічний монізм. Тому святкування було відзначене з розмахом і помпою – наш університет здобув навіть всім відомий орден. А третій – у час інтеграції до світового співтовариства, який супроводжується ідеологічним й інтелектуальним плюралізмом за наявності слабких державних потужностей і випробувань зовнішньою агресією. Головне, що університет був затребуваний у всі епохи, а його сучасники завжди намагались у свій спосіб відзначити цей «рік свободи».

Отже, попередні ювілеї надають широку палітру заходів, якими колектив може скористатись, або не скористатись чергового разу. Все залежить від контексту доби і людей, які повинні цього хотіти, уміти і могли (або навпаки). Завершити текст хочеться словами згаданого М. Г. Соколянського, висловленими чверть століття тому, але які видаються актуальними і сьогодні: «Радостно, конечно, ощущать свою причастность к значительному прошлому родного вуза. Но ведь и ответственность перед этим прошлым нельзя не почувствовать. Конечно, есть и в нынешнем состоянии ОГУ кое-что стоящее, достойное уважения и продолжения, но, думается, что сегодня важнее не выискивать позитивные крохи, а критически обозреть широкий фронт проблем. Много, очень много, в делах наших оставляет желать лучшего, тем более что есть у нас что вспомнить и с чем сравнивать. Разумеется, можно сослаться на трудности эпохи, на давление новейших традиций, на «мудрость» министерских нововведений... Но что-то ведь зависит и от нас самих, и если не противостоять разрушительным тенденциям, что останется от прекрасных традиций Новороссийского университета? Очень не хочется верить, что все лучшее для нашей альма-матер осталось в прошлом. Очень хочется верить, что наши преемники, отмечая 150-летие ОГУ, будут крепче нас памятью, свободнее в выборе и радостнее в раздумьях об итогах и перспективах».

Список використаних джерел та літератури

1. Одесский вестник. – 1890. – 2 мая.
2. Державний архів Одеської області. – Ф.45. – Оп.11. – Спр.4. – 153 арк.
3. Известия. – 1940. – 12 мая.
4. Чорноморська комуна. – 1965. – 15 травня.
5. Одеський університет. – 1990. – 18 травня.